नेपाली गजलसाहित्यमा अनाममण्डलीको योगदान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, नेपाली
शिक्षण समितिको स्नातकोत्तर तह द्वितीय
वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
देवीप्रसाद खरेल
नेपाली शिक्षण समिति
रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस
प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँ

२०६६

सिफारिसपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस नेपाली विषयका छात्र देवीप्रसाद खरेलले स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रका लागि नेपाली गजलसाहित्यमा अनाममण्डलीलको योगदान शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निजले परिश्रम र लगनशीलतापूर्वक गरेको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु । यस शोधपत्रको मूल्याङ्कनका लागि रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, नेपाली शिक्षण समितिसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति २०६७।०१।१६

....

राजन भट्टराई

नेपाली शिक्षण समिति

रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस

प्रदर्शनी मार्ग, काठमाडौँ

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस

प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँ

मिति: २०६७।०१।३०

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पसका छात्र देवीप्रसाद खरेलले त्रि.वि. स्नातकोत्तर तह (एम्.ए.) नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नुभएको नेपाली गजलसाहित्यमा अनाममण्डलीलको योगदान शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

....	....	....
(राजन भट्टराई)	डा. दुर्गाबहादुर घर्ती	(तुलसीमान श्रेष्ठ)
		सहप्राध्यापक
शोधनिर्देशक	बाह्य परीक्षक	विभागीय प्रमुख

कृतज्ञता-ज्ञापन

नेपाली गजल साहित्यमा अनाममण्डलीको योगदान शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रमा अनाममण्डलीले नेपाली गजलका क्षेत्रमा गरेका कार्यहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ। यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ मैले श्रद्धेय गुरु श्री राजन भट्टराईज्यूको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ। शोधको विषय छनोटमा आवश्यक सामग्रीको जानकारी र कुशल मार्गनिर्देशनका साथै यस शोधपत्र तयारीका लागि अपूर्व सहयोग गर्नु हुने आदरणीय गुरु श्री राजन भट्टराईज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

प्रस्तुत विषयमा शोधशीर्षक र शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी लेखनकार्यमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस नेपाली विभागका विभागीय प्रमुख श्री तुलसीमान श्रेष्ठज्यूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। यसैगरी प्रस्तुत शोधपत्र तयारीका क्रममा आवश्यक सल्लाह र सुझाव प्रदान गर्नुहुने रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस स्नातकोत्तर तह नेपाली विभागका सम्पूर्ण आदरणीय गुरुहरूप्रति म कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

आफूले जस्तोसुकै दुःखकष्ट सहेर पनि आफ्नो सम्पूर्ण श्रम, पसिना र धन मेरो पढाइमा खर्च गरेर सदा मेरो प्रगति, सफलता र उज्ज्वल भविष्यको कामना गर्दै मलाई शिक्षाको यो स्तरसम्म आइपुग्न आधार खडा गरिदिनुहुने मातापिता धनमाया खरेल र स्व. भगीरथ खरेलप्रति म सदा ऋणी छु। उच्चशिक्षा प्राप्त गर्ने मेरो अभिलाषालाई साकार रूप दिनका लागि आफूले अनेक पेशागत व्यवधान झेलेर पनि मेरो प्रगतिको सुन्दर सपना देख्दै अमूल्य सहयोग, सुझाव र निर्देशनसहित पठनपाठनको व्यवस्था मिलाइदिनुहुने आदरणीय दाजु प्रेमप्रसाद खरेलले लगाएको गुनप्रति म सदा ऋणी छु। प्रत्येक पटकको भेटमा मेरो अध्ययनको विषयमा अनेक प्रश्नहरूको वर्षा गराई यसतर्फ प्रोत्साहन गर्दै उचित सुझावसहित मार्गनिर्देशन गर्नुहुने दाजु उद्धव शिवाकोटीले लगाउनुभएको गुनप्रति पनि म नतमस्तक छु। जेजस्तो परिस्थितिमा पनि घरायसी बोझबाट मुक्ति दिँदै कत्ति पनि झन्झट नमानी अध्ययन र लेखनको समय मिलाइदिने भाइ लुम्बनाथ खरेलको सहयोगलाई स्मरण गर्दछु।

यस शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक पुस्तकहरू पत्र-पत्रिकाहरू र अन्य जानकारी उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस पुस्तकालय र अनाममण्डलीप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु। साथै आफ्नो व्यस्त जीवनशैलीका बाबजुद

पनि अन्तर्वार्ताको लागि अमूल्य समय र सारगर्भित अभिव्यक्ति प्रदान गरिदिनुहुने अनाममण्डलीका सल्लाहकार देवी नेपाल, अध्यक्ष घनेन्द्र ओझा र संस्थापक अध्यक्ष सुरेश सुवेदीप्रति म कृतज्ञ छु। अनाममण्डली र यससँग सम्बन्धित व्यक्ति एवम् कृतिहरूसँगै परिचित गराई आवश्यक सामग्री सङ्कलनमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने मित्र बलराम दाहालप्रति पनि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु। यस शोधपत्रको पाण्डुलिपिलाई सुसाङ्ख्यको माध्यमबाट छिटो-छरितो रूपमा स्पष्ट र सहज ढङ्गले टङ्कण गर्न सहयोग गर्नुहुने 'एक्स्ट्रा प्रिन्टआउट' प्रा.लि.' डिल्लीबजारका यदुकुमारलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु।

अन्त्यमा, यस शोधपत्र तयारीका क्रममा मलाई सहयोग पुऱ्याउनु हुने तर मैले हतारमा सम्झन नसकेका सबै सहयोगीहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दै समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस नेपाली शिक्षण समिति समक्ष यो शोधपत्र प्रस्तुत गर्दछु।

समूह : रात्रि
त्रिवि क्रमाङ्क : ४३३७
त्रि.वि. द.नं. ६ - १ - २३५ - २० - ९८
मिति: २०६७।०१।१७

....
शोधार्थी
देवीप्रसाद खरेल
रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस
प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौं

विषय सूची

पृष्ठ

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१.	शोधपत्रको शीर्षक	१
१.२	शोधपत्रको प्रयोजन	१
१.३.	विषय परिचय	१
१.४	शोधसमस्या	२
१.५	शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.६	पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७	शोधपत्रको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता	९
१.८	शोधक्षेत्रको सीमाङ्कन	१०
१.९	सामग्री सङ्कलन तथा शोधविधि	१०
१.१०	शोधपत्रको रूपरेखा	११

परिच्छेद : दुई

नेपाली गजलसाहित्यको ऐतिहासिक सर्वेक्षण

२.१	नेपाली साहित्यमा गजललेखनको पृष्ठभूमि	१२
२.१.१	विदेशी भाषामा लेखिएका गजलको प्रभाव	१३
२.१.२	मोतीराम भट्टको बनारस बसाइ	१४
२.१.३	नेपालको दरबारिया वातावरण	१४
२.१.४	नेपाली साहित्यको शृङ्गारिक धाराको प्रभाव	१५
२.२	नेपाली साहित्यमा गजललेखन प्रारम्भ	१५
२.३	नेपाली गजलसाहित्यको विकासक्रम	१७
२.३.१	प्राथमिककाल (वि.सं. १९४०-२००२)	२१

२.३.२ माध्यमिक काल (वि.सं. २००३-२०३५) २५
२.३.३ आधुनिक काल (वि.सं. २०३६- हालसम्म) २८
२.४ निष्कर्ष ४३

परिच्छेद : तीन

नेपाली गजलको विकासमा स्थापित विभिन्न समूहहरू र तिनको भूमिका

३.१ मोतीमण्डली ४५
३.२ गजलमञ्च नेपाल ४७
३.३ गजलगृह नेपाल ४८
३.४ गजलसन्ध्या पोखरा ४८
३.५ अनाममण्डली ४९
३.६ गजलमञ्च चितवन ५१
३.७ पूर्वाञ्चल गजल मञ्च ५२
३.८ मध्यपश्चिमाञ्चल गजलमञ्च ५३
३.९ सुदूरपश्चिमाञ्चल गजलमञ्च ५३
३.१० भुटान गजलमञ्च ५४
३.११ भावक अभियान नेपाल ५४
३.१२ रचनात्मक साहित्यिक समूह ५५
३.१३ निष्कर्ष ५६

परिच्छेद : चार

नेपाली गजलसाहित्य विकासमा अनाममण्डलीका गजलसम्बन्धी कार्यहरू

४.१ अनाममण्डलीको पृष्ठभूमि ५८

४.२ अनाममण्डलीको स्थापना र विस्तार ५९

४.३ अनाममण्डलीको नामकरण र अर्थ ६१

४.४ अनाममण्डलीको उद्देश्य ६२

४.५ अनाममण्डलीको औपचारिक कार्यप्रारम्भ ६४

४.६ राष्ट्रिय गजल महोत्सव २०६४ मा अनाममण्डलीद्वारा प्रस्तुत अवधारणापत्र ६५

४.७ अनाममण्डलीको प्रथम साधारणसभा र नवगठित कार्यसमिति ६८

४.८ अनाममण्डलीको गजल परिष्कार अभियानको घोषणा ६९

४.९ अनाममण्डलीका सदस्यता र विभिन्न समितिहरू ७३

४.१० अनाममण्डलीको मलेसिया शाखा ७५

४.११ अनाममण्डलीको शनिबारीय नियमित शृङ्खला ७६

४.१२ अनाममण्डलीका गजलसम्बन्धी पुस्तक प्रकाशन ७९

- ४.१२.१ के हेरेको ए जिन्दगी (२०६४) ७९
- ४.१२.२ चल्दै छ जिन्दगी (२०६४) ७९
- ४.१२.३ अनुभूतिका डोबहरू (२०६४) ८०
- ४.१२.४ आशाका बयलीहरू (२०६४) ८०
- ४.१२.५ तुसारोमा फुलेका फूलहरू (२०६४) ८०
- ४.१२.६ माटो हाँस्छ (२०६४) ८१
- ४.१२.७ बेकहल जिन्दगी (२०६४) ८१
- ४.१२.८ नेपाली गजल : विगत र वर्तमान (२०६४) ८१
- ४.१२.९ सहर तिम्रो भए (२०६५) ८६
- ४.१२.१० गजल कसरी लेख्ने ? (२०६६) ८६
- ४.१२.११ त्रास आफन्तको (२०६६) ८८
- ४.१२.१२ अनाममण्डली स्मारिका(२०६६) ८८

४.१३ अनाममण्डलीका पुस्तक संयोजन कार्य ९१

४.१३.१ बहरमाला (२०६३) ९१

४.१३.२ आस्थाका हिउँचुलीहरू (२०६४) ९२

४.१३.३ क्यानभासमा तिम्रो तस्वीर(२०६५) ९२

४.१३.४ समर्पण (२०६५) ९२

४.१३.५ उड्दै गए सपनाहरू (२०६६) ९३

४.१३.६ सपना कहाँ छुन सक्छु र (२०६६) ९३

४.१३.७ तिम्रो बगानभित्र (२०६६) ९३

४.१३.८ गजलमाला (२०६६) ९३

४.१३.९ नजरका इसारा (२०६६) ९४

४.१४ अनाममण्डलीका पुस्तक विमोचन तथा अन्तर्क्रिया कार्य ९४

४.१५ छन्द तथा बहर प्रशिक्षण कार्यक्रम १००

४.१६ गीत/गजल एल्बम संयोजन तथा रेकर्डिङ्ग १००

४.१७ अनाममण्डलीद्वारा आयोजित राष्ट्रिय गजल महोत्सव (२०६४) १०१

४.१८ अनाममण्डलीका गजलगायन कार्यक्रमहरू १०२

४.१९ अनाममण्डलीको बहर तथा छन्द आविष्कार कार्य १०३

४.२० अनाममण्डलीको गजल सिर्जना पुरस्कार १०४

४.२१ गजलइतर विधामा अनाममण्डली १०४

४.२२ अनाममण्डलीका अन्य केही गतिविधिहरू १०७

४.२३ नेपाली गजलपरम्परामा अनाममण्डलीको स्थान १०८

४.२४ निष्कर्ष १०८

परिच्छेद : पाँच

सैद्धान्तिक आधारमा अनाममण्डलीद्वारा प्रकाशित र संयोजित गजलहरूको अध्ययन

५.१ गजलको सैद्धान्तिक परिचय र विशेषता ११०

५.२ गजलको परिभाषा ११३

५.३ गजलको स्वरूप र संरचना ११७

५.४ गजलका तत्त्वहरू १२०

५.४.१ संरचनागत तत्त्वहरू १२०
५.४.१.१ सेर १२०
५.४.१.२ काफिया १२५
५.४.१.३ रदिफ १२९
५.४.१.४ मिसरा १३२
५.४.१.५ मतला १३३
५.४.१.६ मकता १३४
५.४.१.७ तखल्लुस १३५
५.४.२ भाव तथा विषयवस्तु १३६
५.४.३ लयविधान १४२
५.४.४ भाषाशैली १४९
५.५ निष्कर्ष १६२

परिच्छेद : छ

प्रवृत्तिगत आधारमा अनाममण्डलीद्वारा प्रकाशित र संयोजित गजलहरूको अध्ययन

६.१ शृङ्गारिकता १६३
६.२ समसामयिक युगीन परिस्थितिको चित्रण १६६
६.२.१ युद्ध, द्वन्द्व र हिंसाको वर्णन १६६
६.२.२ शान्तिको कामना १६७
६.२.३ सामन्ती र निरङ्कुश शासनव्यवस्थाप्रति विद्रोह १६९
६.२.४ राजनीतिक जालझेल, षडयन्त्र र कुकृत्यको भण्डाफोर १६९
६.२.५ राष्ट्रघात गर्नेलाई खबरदारी १७०
६.२.६ युगीन विसङ्गत परिस्थितिको यथार्थ चित्रण १७०
६.२.७ मानवीय चरित्रको उद्घाटन र मानवीय मूल्यविघटन १७१
६.२.८ क्रान्तिकारी स्वरको प्रस्तुति १७२
६.२.९ जातीय समानताको खोजी १७३
६.२.१० परिवर्तनको चाहना १७४

६.२.११ खराब चलन र संस्कृतिप्रति व्यङ्ग्य १७५
६.२.१२ मदिरासम्बन्धी अभिव्यक्ति १७५
६.२.१३ विधागत चिनारीसम्बन्धी अभिव्यक्ति १७६
६.२.१४ प्रवासी जीवनको पीडा १७७
६.२.१५ सीमा विवादको अभिव्यक्ति १७७
६.२.१६ समसामयिक विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य १७८
६.३ राष्ट्रियता र देशप्रेमको अभिव्यक्ति १७८
६.४ स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति १८०
६.४.१ वैयक्तिक भावको वर्णन १८१
६.४.२ सौन्दर्यशील पक्षको वर्णन १८१
६.४.३ प्रकृतिप्रेम १८२
६.५ प्रगतिवादी चिन्तनको प्रस्तुति १८३
६.६ परिष्कारवादी प्रवृत्ति १८४
६.८ मनोविश्लेषणात्मकता १८६
६.९ निष्कर्ष १८९
परिच्छेद : सात
उपसंहार १९०
सन्दर्भसामग्रीसूची २००
परिशिष्ट २०५

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

सङ्क्षिप्त रूप	पूर्ण रूप
एफ.एम.	फ्रिक्वेन्सी मोडुलेसन
एम्.ए.	मास्टर्स अफ आर्टस्
क्र.स.	क्रम सङ्ख्या
ग.सं.	गजलसङ्ग्रह
जि.प्र.का.	जिल्ला प्रशासन कार्यालय
टी.भी.	टेलिभिजन
पा.वि.के.	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
प्रा.	प्राध्यापक
म.वी.वि.	महेन्द्र वीर विक्रम
ले.	लेखक
सम्पा.	सम्पादक / सम्पादकीय
संस्क.	संस्करण